

“Law and Development” in the Conflict of Theoretical Approaches

Mohammad Jalali¹, Ehsan Mouhebat^{2*}

1. Assistant Professor, Department of Public Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Email: mdjalali@gmail.com

2. M.A. in Public Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: e.mouhebat74@gmail.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:

Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/JLR.2022.338219.2026

Received:

18 April 2022

Accepted:

8 June 2022

Published:

4 June 2024

ABSTRACT

The study of law and development coincided with other issues of development in the twentieth century, and the first and most important question that occupied the minds of jurists was whether law and development are fundamentally related, and if the answer is yes What would be the relationship like in the development process? There are two general approaches to the relationship between law and development: the first group considers development as a function of other elements by assuming law as a dependent knowledge. According to this category, development and its components determine the rules and norms of each society's legal system. In contrast, law has no power to influence the development process but rather becomes flexible according to economic growth, political will, or cultural context. Another group tried to show the independence of law from

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

the other components of development by questioning about the subordination of law. Everyone has not followed the same path, but someone introduced law as an instrument for development and another as a framework for it. As the concept of human development expanded in the 21st century, the relationship between law, and development took on a new form and development was closely linked to the logic of law, ie justice, and law, in addition to its instrumental and institutional role, converted to one of the goals of development.

Keywords: Law and Development, Optimists, Sceptics, Human Development, Theoretical Approaches.

Excerpted from the M.A. dissertation entitled "A theoretical Study of the Relationship between Public Law and Development", Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohammad Jalali: Methodology, Formal analysis, Resources, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision.

Ehsan Mouhebati: Conceptualization, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Project Administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Jalali, Mohammad & Ehsan Mouhebati. "Law and Development in the Conflict of Theoretical Approaches". *Journal of Legal Research* 23, no. 57 (June 4, 2024): 135-162.

Extended Abstract

The study of "law and development" coincided with other topics of development in twentieth century and It is an area of knowledge that focuses on the interrelationship between law and development. "law and development" refers to a variety of studies, analytical approaches, and practical projects related to general or specific approaches to this interrelationship. There is an important difference between economic analysis of law and the study of law and development: that is that laws are evaluated from perspective of microeconomics and its theories in economic analysis, but in law and development, on the other hand, law is examined from perspective of political economy and macroeconomic. "Law and development" focuses on developing countries more than developed one because the latter have developed in a historical process and the legal systems have been proportionately consolidated, but third world countries must take the initiative to step on the path of development.

From the beginning of the formation of law and development studies, researchers have assumed that law and development are necessarily related to each other and affect each other. Some of them regard law as a tool for development through which development decisions and policies are implemented. Some see law as just one element of a development. In this sense, law is reduced to the rule of law and one of the goals of development. There is a third approach that considers law as one of the elements of development in relation to other elements of development.

There are Authors who are skeptical about the connection between law and development and want to take precedence other elements of development over legal reforms. In this view, law has a completely passive and influential role, which is in the second step of development and lawyers and jurists do not have a role in development process in the first place. One group has attacked the assumption that "law and development" policymakers have the ability to recognize and implement legal reforms to promote development. Another group has raised the fundamental question of whether legal reform can remove historical, political, cultural and economic barriers. These questions are crucial because until we do not answer the questions, it will be useless to talk about the relationship between law and development.

It may be argued that all scientific activities have sought to achieve some kind of development in this century. The origin of the idea is to create growth and development in a specific geographical framework and for a specific nation and by a government that has the ability to implement programs and legislate in such territorial framework. On the other hand, although knowledge of law is as old as human history and jurists have always tried to prove the independence

logic of law, law took on a new meaning with the emergence of the concept of development and the idea of progress in the 17th century and it lost its internal independence in favor of progress and development at the same time.

Such a view lasted until the twentieth century, and law was considered secondary that economics, politics, or culture determining how it was formed in each society. The skeptics of the relationship between law and development emerged with the dominance of the idea of progress. The aim was not to deny the importance of law but to depend on other contexts that deprive the independence of law in the development process. In this context, law was naturally influenced unilaterally by development but could not influence independently. The financial power of a country, the political will of leaders, or the appropriate cultural context for development were crucial and thus created a kind of determinism and prejudice against development in Western countries.

It was only with the advent of "human development" that law was able to gain its true place in development studies as an independent and serious knowledge with its internal logic: justice. Human development encompasses a range of different concepts that aim to achieve freedom and happiness of humankind, and this has led to the expansion of a new range of legal knowledge, especially human rights and the environment law, and the regulation of market legal rules. In other words, although the concept of development of legal knowledge was exposed to destruction, the development itself with its new concept led to the rise of new concept of law. Human development is an essential central concept that law and development interact with each other, therefore, "law as development" has been considered that the development of law and legal institutions and legal values are not just context in development studies but they are assumed development itself. Development can never be achieved without development-oriented law.

«حقوق و توسعه» در کشاکش رویکردهای نظری

محمد جلالی^۱، احسان موهبتی^۲*

۱. استادیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
mdjalali@gmail.com

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
* نویسنده مسئول: e.mouhebaty74@gmail.com

چکیده:

مطالعات حقوق و توسعه در قرن بیستم همگام با دیگر موضوعات توسعه مورد توجه قرار گرفت و نخستین و مهم‌ترین پرسشی که ذهن حقوق‌دانان را به خود مشغول کرد آن بود که آیا اساساً حقوق و توسعه با یکدیگر ارتباطی دارند و در صورت پاسخ مثبت به این سؤال این ارتباط در فرایند توسعه چگونه است؟ پیرامون رابطه حقوق و توسعه دو رویکرد کلی وجود دارد: گروه اول با ثانوی تلقی کردن دانش حقوق، توسعه را تابعی از عناصر دیگر می‌دانند. در نظر این دسته توسعه و مؤلفه‌های آن تعیین‌کننده قواعد و هنجارهای نظام حقوقی یک جامعه است و در مقابل حقوق توانایی تأثیرگذاری بر فرایند توسعه را ندارد، بلکه خود متناسب با وضعیت رشد اقتصادی، اراده سیاسی و یا بستر فرهنگی شکلی منعطف پیدا می‌کند. گروه دیگر با به پرسش گرفتن تبعی بودن دانش حقوق، تلاش کردند تا استقلال آن را از مؤلفه‌های توسعه نشان دهند. در این مسیر نیز همگان راه یکسانی نیمودند بلکه گروهی حقوق را ابزاری برای توسعه و دسته

کپی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به [صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد](#) مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2022.338219.2026

تاریخ دریافت:
۲۹ فروردین ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:
۱۸ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:
۱۵ خرداد ۱۴۰۳

دیگر بستری برای آن معرفی کردند. با گسترش مفهوم توسعه انسانی در قرن بیست و یکم، رابطه میان حقوق و توسعه شکل جدیدی پیدا کرد و توسعه در ارتباط تنگاتنگی با منطق حقوق یعنی عدالت قرار گرفت و حقوق علاوه بر نقشی ابزاری و نهادی، خود تبدیل به یکی از اهداف توسعه شد.

کلیدواژه‌ها:

حقوق و توسعه، خوش‌بینان، شکاکان، توسعه انسانی، رویکردهای نظری.

برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه نظری نسبت حقوق عمومی و توسعه»، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محمد جلالی: روش‌شناسی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.
احسان موهبتی: مفهوم‌سازی، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

جلالی، محمد و احسان موهبتی. «حقوق و توسعه در کشاکش رویکردهای نظری». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۳، ش. ۵۷ (۱۵ خرداد ۱۴۰۳): ۱۳۵-۱۶۲.

مقدمه

مطالعات «حقوق و توسعه» که مدتی است در دنیا و برخی مراکز پژوهشی آغاز شده است «حوزه‌ای از دانش است که بر روابط متقابل حقوق و توسعه»^۱ تمرکز دارد. این شاخه از دانش به مطالعات متنوع، رویکردهای تحلیلی و پروژه‌های عملی که مرتبط با رویکردهای کلی یا ویژه این رابطه متقابل هستند، اشاره دارد.^۲ باید توجه داشت تفاوت مهمی میان تحلیل‌های اقتصادی حقوق با مطالعات حقوق و توسعه وجود دارد و آن این است که در تحلیل اقتصادی، حقوق و قوانین از دیدگاه اقتصاد خرد و نظریات آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد اما در حقوق و توسعه، حقوق از نگاه اقتصاد سیاسی و نظریات کلان اقتصادی و سیاسی مورد واکاوی قرار می‌گیرد. به‌طور مثال در رویکردهایی از حقوق و توسعه بر تضمین حقوق مالکیت یا ایجاد شفافیت در اقتصاد بخش عمومی تأکید می‌شود اما در تحلیل اقتصادی، حقوق مالکیت با نظریات فنی اقتصادی جهت ایجاد سود یا مطلوبیت بیشتر مورد نظر است و در واقع هدف آن فقط ایجاد کارآمدی و مطلوبیت در بخش‌های حقوقی است.^۳ «حقوق و توسعه» بیشتر ناظر به کشورهای در حال توسعه است چراکه کشورهای توسعه‌یافته در روندی تاریخی به توسعه دست یافتند و نظام حقوقی آن‌ها نیز در این مسیر و به‌صورت متناسب قوام یافت اما کشورهای جهان سوم برای آنکه بتوانند قدم در مسیر توسعه بگذارند باید خود دست به ابتکار عمل بزنند.

از ابتدای شکل‌گیری مطالعات حقوق و توسعه، فرض محققان این بوده است که حقوق و توسعه به‌ناچار با یکدیگر در ارتباط هستند و بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. چگونگی و فرایند این تأثیرگذاری همواره مورد بحث بوده است. عده‌ای حقوق را همچون ابزاری برای توسعه قلمداد کرده‌اند که تصمیمات و سیاست‌های توسعه از طریق آن اجرا می‌شود. بعضی نیز حقوق را تنها یک عنصر از عناصر تشکیل‌دهنده امر پیچیده توسعه می‌دانند. در این نظر حقوق به حکومت قانون فرو کاسته می‌شود و خودش یکی از

1. Yong-Shik Lee, *Law and Development: Theory and Practice* (Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2019), 3.

2. Ibidem

برخی متقدمین این مطالعات، حقوق و توسعه را به‌عنوان «نقاط نظریات اخیر حوزه‌های نظریه‌ی اقتصادی، مفاهیم حقوقی و رویه‌های نهادهای توسعه» دانسته‌اند. چنین تعاریفی فقط در ابتدای این مطالعات دیده می‌شود و امروزه دیگر نمی‌توان در اهمیت نظریات سیاسی و اجتماعی در مطالعه حقوق و توسعه شک کرد.

David Trubek & Alvaro Santos, *New Law and Economic Development: Critical Appraisal* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010)

۳. تعجب آن است که در کشور ما با غفلت از مطالعات توسعه و حقوق، تحلیل اقتصادی پای خود را زودتر در مجامع دانشگاهی باز کرده است.

اهداف توسعه است. رویکرد سومی هم وجود دارد که حقوق را یکی از عناصر توسعه در ارتباط با دیگر عناصر توسعه می‌داند.

اما نویسندگانی به اصل ارتباط میان حقوق و توسعه شک کرده‌اند و خواهان تقدم عناصر اصلی توسعه بر اصلاحات حقوقی هستند. در این دیدگاه حقوق نقشی کاملاً منفعل و اثرپذیر دارد که در ردیف چندم توسعه قرار دارد و حقوق دانان در وهله اول نقشی در فرایند توسعه ندارند. گروهی به این فرض که سیاست‌گذاران حقوق و توسعه توان تشخیص و اجرای اصلاحات حقوقی را برای ارتقای توسعه دارند، حمله کرده‌اند. گروهی دیگر این سؤال اساسی را مطرح کرده‌اند که آیا اصلاحات حقوقی می‌تواند موانع تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را از میان بردارد؟^۴ این سؤالات اهمیت بسیار دارد زیرا تا زمانی که نتوانیم پرسش‌ها را پاسخ گوئیم، صحبت از حقوق و توسعه و رابطه میان آنها بی‌معنا خواهد بود.

پرسش اصلی در این تحقیق آن است که آیا حقوق به‌عنوان دانشی هنجاری در فرایند توسعه تأثیرگذار است یا تنها تابعی از سایر مؤلفه‌های توسعه محسوب می‌شود؟ پرسش‌های دیگری نیز در این رابطه وجود دارد. از جمله آنکه اگر حقوق دانشی وابسته است چه عواملی بر آن در مسیر توسعه اثرگذار هستند و اگر نقش اصلی در توسعه دارد چنین وظیفه‌ای را چگونه ایفا می‌کند؟

بر همین اساس در گفتار اول به بحث پیرامون شکاکان در مورد رابطه حقوق و توسعه می‌پردازیم و در گفتار دوم با نگاهی مختصر به دیدگاه خوش‌بینان یا کسانی که حقوق و توسعه را در ارتباط می‌بینند انواع این ارتباط را ارزیابی خواهیم کرد.

۱- شکاکان^۵

محدود بودن حقوق برای ایجاد تغییرات در سطح اجتماعی و اقتصادی همواره مورد توجه متفکرین حقوقی بوده است. حتی برخی از محققان تا جایی پیش رفته‌اند که عنوان کرده‌اند حقوق برای جنبش‌ها و تغییرات اجتماعی مضر است و نمی‌توان به استراتژی‌های حقوقی برای رسیدن به اهداف اعتماد کرد. مهم‌ترین مکتبی که در قرن ۲۰ ظهور کرد و به‌عنوان مهم‌ترین شکاک در زمینه تأثیر حقوق بر امر اجتماعی و سیاسی شناخته می‌شود، «واقع‌گرایی حقوقی»^۶ است. این مکتب که به‌خصوص در ایالات

4. Kevin E. Davis and Michael J. Trebilcock, "The relationship between Law and Development: Optimists Versus Skeptics", *The American Journal of Comparative Law*, 56, 4(2008), 895.

5. Skeptics

6. Legal Realism

متحدہ آمریکا بسیار رونق داشت «شورشی علیه فرمالیسم بوده»^۷ و به دنبال روش‌شناسی و موضوعی تازه در حقوق است. به نظر می‌رسد بینگام^۸ که در مقاله بسیار مهم «حقوق چیست» خود را به‌عنوان یکی از چهره‌های مطرح مکتب واقع‌گرایی حقوقی مطرح کرده است، چهار محور کلی بحث‌های واقع‌گرایی حقوقی را این‌گونه تبیین می‌کند:

(۱) مطالعه حقوق در حدود علم کلی حکومت

(۲) وجود عینیت علمی در مطالعه نهادهای حقوقی

(۳) قضات، سازنده قوانین هستند نه کاشف آن

(۴) قواعد و اصول فقط ابزاری ذهنی هستند که برای طبقه‌بندی دانش حقوق استفاده می‌شوند.^۹

محور اول و دوم بحثی روش‌شناختی است که پیش‌فرض‌های تحقیق در واقع‌گرایی را بیان می‌کند. از آنجایی که حقوق در نگاه واقع‌گرایان حقوقی هدف نیست بلکه ابزاری برای رسیدن به اهداف اجتماعی به شمار می‌رود، روش مطالعه آن دگرگون می‌شود. منظور از علم کلی حکومت آن است که حقوق مخلوقی قضایی است و تنها در دادگاه می‌توان آن را جستجو کرد. با این نگاه قواعد منطقی در مطالعه حقوق جای خود را به روش علمی بر مبنای عینیت علمی و استقرایی داده و حقوق شکل پلورالیستی به خود می‌گیرد. مطالعه حقوق از نگاه حقوق‌دان واقع‌گرا، پژوهش پیرامون قواعد راکد و بی‌روحي^{۱۰} است که توسط قانون‌گذار وضع شده است و اگر قضات در موارد مشابه آرای مشابه صادر می‌کنند نه به‌واسطه قدرت الزام حقوقی بلکه تنها الزام اخلاقی است که سبب چنین آرای می‌شود.^{۱۱} بنابراین از آنجایی که پدیده‌های اجتماعی سریع‌تر از قواعد حقوقی متحول می‌شوند حقوق نیز باید با روشی علمی و عینی با چنین تحولی سازگار شود.^{۱۲}

محورهای سوم و چهارم بیانگر دیدگاه‌های ماهوی واقع‌گرایی حقوقی است. در نظر واقع‌گرایان حقوقی، حقوق و جامعه هر دو در حال جریان هستند و دائماً دچار تحول می‌شوند؛ اما تحول جامعه در این مسیر بیشتر است. بنابراین هر نسبتی برای حقوق باید همیشه مورد سنجش و بازبینی قرار گیرد

7. David E. Ingersoll, "American Legal Realism and sociological jurisprudence: The Methodological Roots of a Science of Law", *The History of the Behavioral Sciences*, 17, 4(1981), 491.

8. Bingham

9. Ibid, 492.

10. Inert

11. Michael S. Green, "Legal Realism as Theory of Law", *William and Mary Law Review*, 46, 6(2005), 1958.

12. Ingersoll, Op. cit. 493.

تا میزان مناسب بودن آن برای جامعه مشخص گردد. در واقع در این مکتب، یکی از مهم‌ترین فروض حقوق که خاصیت ثبات آن است به پرسش گرفته می‌شود. در مطالعات واقع‌گرایی حقوقی به آنچه قضا و سیستم قضایی باید انجام دهند بی‌توجهی می‌شود و در عوض آنچه اهمیت دارد، نحوه کار دادگاه‌ها و فرایندهای جاری و بررسی علمی آنها است. قواعد و هنجارهای جامعه سنتی پیش از آنکه توسط قضا یا کارگزاران سیاسی به کار گرفته شوند، در حکم عدم هستند و هنگامی که قواعد در عمل ایجاد شد بحث پیش‌بینی عمل دادگاه‌ها به میان می‌آید و حقوقی^{۱۳} خوب محسوب می‌شود که بیشترین قابلیت پیش‌بینی را داشته باشد.

نظریه دیگری که به شکل‌گیری شکاکان در رابطه حقوق و توسعه کمک کرد الگوی «وابستگی»^{۱۴} بود که بیشتر مبتنی بر انتقاد از ماهیت و بافت نظام سرمایه‌داری بین‌الملل و نحوه ارتباط کشورهای توسعه‌یافته و جهان سوم است.^{۱۵} توضیح آنکه در نیمه دوم قرن بیستم مطالعات حقوق و توسعه در درون خود دو پیش‌فرض داشت: الف) پایبندی به فرمالیسم ب) قرار گرفتن در حوزه الگوی نوسازی. فرض اول در مورد حقوق بود و اعتقاد بر این بود که حقوق، چهارچوب‌ها و نهادها و قواعد از پیش تعیین‌شده‌ای است که در جریان امور اجتماعی به کار می‌رود و خاصیت پیش‌بینی‌پذیری آن به علت همین پیشینی بودن آن قواعد و چهارچوب‌ها است؛ اما واقع‌گرایی حقوقی بر آن بود که هیچ هنجار، قاعده و چهارچوبی پیش از آنکه در فرایند اجتماعی قرار گیرد، وجود خارجی ندارد و پیش‌بینی‌پذیری

۱۳. طبیعی است حقوق در اینجا به‌عنوان مجموعه نظام حقوقی مطرح شده است و با توجه به زمینه بحث یعنی رابطه حقوق و توسعه، عنوانی عام‌تر از قانون دارد.

۱۴. مکتب وابستگی یکی از دو مکتب اصلی در مطالعات توسعه در کنار مکتب نوسازی است. در این رویکرد، وابستگی همچون وضع تحمیل‌شده از بیرون در نظر گرفته می‌شود. توسعه‌نیافتگی در برخی کشورها چون هند با غارت ثروت‌های طبیعی، قلع‌وقمع اجتماعات محلی توسط استعمار رخ داده است یا با تحمیل سیاست‌های پولی و مالی توسط صندوق بین‌المللی پول بر کشورهایی که بدهی به این نهادها داشتند و یا توسط شرکت‌های فراملیتی که نقش‌های پیمانکاری در کشورهای در حال توسعه داشتند. همچنین در این الگو، وابستگی وضعیتی اقتصادی است که خودبه‌خود تشدید می‌شود و باعث می‌شود روزبه‌روز فاصله کشورها از نظر توسعه بیشتر شود. این الگو تأکید دارد میان وضعیت وابستگی و توسعه تباین وجود دارد و برای قدم گذاشتن در وادی توسعه نیازمند حذف وابستگی‌ها هستیم. نک: آلون سو، تغییر اجتماعی و توسعه؛ مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، ترجمه محمود حبیبی (مظاہری) تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ دوم، ۱۳۷۸، ۱۶۰.

۱۵. البته مکاتب دیگری از جمله پورالیزم حقوقی، ماتریالیزم تاریخی، مطالعات حقوقی انتقادی و جبرگرایی فرهنگی در تردید پیرامون رابطه حقوق و توسعه مؤثر بوده‌اند اما به نظر نگارنده در رابطه حقوق و توسعه، تأثیر واقع‌گرایی حقوقی و الگوی وابستگی بیش از همه چیز سبب شده رابطه متقابل حقوق و توسعه با چالش مواجه شود.

حقوق امر پسینی است که در نتیجه مشاهده و بررسی علمی فرایندهای حقوقی ایجاد می‌شود. نتیجه‌ای که واقع‌گرایان حقوقی می‌گرفتند آن بود که در مرحله اجرای قواعد و هنجارها و نیز در مرحله استقرار و عمل چهارچوب‌های حقوقی، عواملی وجود دارند که سبب می‌شوند حقوق به نحو خاصی ظهور کند و نتایج خاص نیز متأثر از آن شرایط و عواملی است که پیش‌تر از قواعد حقوقی در درون اجتماع حضور داشته‌اند. در واقع حقوق در این مکتب خنثی است و هیچ شکل خاصی ندارند و قواعد پیشینی، قالب‌هایی هستند که حقوق در درون آنها شکل می‌گیرد.^{۱۶}

مکتب وابستگی نیز فرض دیگر مطالعات حقوق و توسعه یعنی تقلید و الگوبرداری کشورهای درحال توسعه از کشورهای توسعه‌یافته در قوانین و چهارچوب‌ها را مورد پرسش و انتقاد قرار داد. آنچه مربوط به حقوق و توسعه در الگوی وابستگی است آن است که گفته می‌شود تکامل نظام حقوقی غرب و ایجاد توسعه در این کشورها حاصل فرایندهای تاریخی بوده است اما نظام بین‌الملل به نحوی سامان یافته است که نمی‌توان همان رویکرد غرب به حقوق و توسعه را دنبال کرد و کشورهای درحال توسعه باید راهبردهایی به کار گیرند که با خصوصیات داخلی آنها سازگار باشد.^{۱۷} ایجاد چهارچوب‌های حقوقی و اجرای قوانین کشورهای توسعه‌یافته در کشورهای جهان سوم نه تنها نتایج مثبتی به دنبال ندارد بلکه سبب جلوگیری از توسعه آنان می‌شود.

بنابراین تحت تأثیر این دو مکتب، تشکیک پیرامون رابطه حقوق و توسعه در میان برخی پژوهشگران به وجود آمده است. آن چنان که دیوید تروبک^{۱۸} به‌عنوان یکی از شناخته‌شده‌ترین صاحب‌نظران حقوق و توسعه، به‌صورت پراکنده اشاره می‌کند، تشکیک میان رابطه حقوق و توسعه سه صورت به خود می‌گیرد؛

- ۱- تشکیک در اینکه عواملی که کار اصلاحات حقوقی را به عهده دارند قادر به تشخیص و اجرای اصلاحات مناسب هستند.

- ۲- تشکیک در اینکه نظام حقوقی به‌طور مستقل قابلیت تغییر و اصلاح یک جامعه را دارد.

- ۳- تشکیک در وجود رابطه سببیت میان اصلاحات حقوقی و توسعه.^{۱۹}

---

۱۶. به همین دلیل است که یک قانون یا قاعده در یک جامعه نتایجی درخشان به بار می‌آورد و در جامعه‌ای دیگر منجر به تنش‌های اجتماعی می‌شود.

۱۷. محمود سریع‌القدم، عقلانیت و توسعه‌یافتگی ایران (تهران: فرزانه روز، ۱۳۹۰)، ۱۳۴.

18. David M. Trubek.

۱۹. باید توجه داشت آنچه در اینجا مدنظر است، بدینی به رابطه حقوق و توسعه در نظریه است اما در عمل مشکلاتی پیش می‌آید که مربوط به بحث ما در این قسمت نیست. برای مثال برنامه ایجاد و ترویج حکومت قانون در کشورهای عرب که

کوبین دیویس و مایکل تربیلکاک^{۲۰} موضوعات مدنظر شکاکان به رابطه حقوق و توسعه را در ذیل عنوان جبرگرایی^{۲۱} حقوقی آورده‌اند و آن را در چهار زیرمجموعه یعنی وابستگی به مسیر، نظریات اقتصادی، نظریات سیاسی و نظریات فرهنگی طبقه‌بندی کرده‌اند. به نظر می‌رسد اگر سنت‌ها و عرف یک جامعه را نیز در ذیل وابستگی به مسیر یا نظریات فرهنگی در نظر بگیریم، دسته‌بندی جامعی خواهد بود.

۱-۱- وابستگی به مسیر^{۲۲}

وابستگی به مسیر عنوانی است که در مطالعات اقتصاد کلان و جامعه‌شناسی شکل گرفته و البته در نظریه توسعه نیز بر الگوی وابستگی تأثیرگذار بوده است. وابستگی به مسیر در زمینه مورد نظر ما هنگامی وجود دارد که ویژگی‌های حقوقی یا توسعه مبتنی بر شرایط فعلی نباشد بلکه توسط طیفی از عوامل گذشته که هرکدام نتایج جدایی دارند، شکل گرفته باشند. مفهوم وابستگی به مسیر در مفهوم گسترده همان گزاره «تاریخ اهمیت دارد» است.^{۲۳} در واقع این نظریه به ما نشان می‌دهد هزینه‌های تغییر مسیر چگونه در طول زمان افزایش می‌یابد و بر اهمیت گذشت زمان، وقایع و رویدادهای متوالی و شکلی تأکید می‌کند.^{۲۴} «برخی محققین اعتقاد دارند که تغییرات نهادی عموماً تصادفی اتفاق می‌افتند نه با طراحی [قبلی]»^{۲۵}. هنگامی که تاریخ یک کشور صحنه شکل‌گیری چهارچوب‌ها و نهادهای اقتصادی و سیاسی خاصی است، به دنبال آن شبکه‌ای از هنجارها، فرایندهای شکلی و سازمان‌ها و همچنین سنتی تاریخی به وجود می‌آید و در طول زمان ساختار خود را گسترش می‌دهد اما تغییرات حقوقی، نه تنها نمی‌تواند این ساختار قوام‌یافته را به راحتی تغییر دهد بلکه خود در درون این نظم هضم می‌شود.^{۲۶}

معروف به برنامه Mednicoff است به‌جای تمرکز بر آموزش حرفه‌ای به وکلا و قضات و مجریان قوانین، بر اصلاحات قضایی تمرکز کرد و همین عامل سبب شد مجریان قوانین توانایی تطبیق خود با برخی تحولات را نداشته باشند.

20. Kevin E. Davis and Michael Trebilcock

21. Determinism

22. Path Dependency

23. Rebeccak Stuteville and John Jumara, "The Role of Path-Dependency in Public Administration and Economics and Implications for the Future", the Annual Conference of the National Association of Schools of Public Affairs and Administration, Las Vegas, Nevada, September 30-October 10, 2010, 5.

24. Ibidem

25. Davis and Trebilcock, Op. cit. 31.

۲۶. وابستگی به مسیر از درون نظریات مختلفی از جمله نظریه نهادی داگلاس نورث یا نظریه تاریخی- نهادی علوم سیاسی بیرون آمده است و معتقد است که احتمال تغییرات نهادی بسیار کم است و همین مسئله سبب می‌شود نظریات جدید، محدودیت شدیدی داشته باشند. یکی از این محدودیت‌ها، هزینه‌های سنگین حذف نهادهاست. این هزینه‌ها هم شامل

هرچند این نظریه مباحث مهمی را در خود دارد اما تجربه کشورها در قرن ۲۱ نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها با وجود نهادها و عرف و سنتی که به صورت بسیار شدید در برابر توسعه مقاومت می‌کردند، تبدیل به یکی از کشورهای نزدیک به توسعه یافته شده‌اند. چین در زمان پیش از مائو، ترکیه پیش از آتاتورک و کشورهای جنوب خلیج فارس کشورهایی بودند که عرف موجود در آنها با توسعه بیگانه بود اما امروزه از نظر شاخص‌های توسعه پیشرو هستند.^{۲۷} همچنین برای مثال در سال ۱۹۷۴ تنها ۳۹ کشور جهان دموکراتیک محسوب می‌شدند اما در ۱۹۹۷ حدود ۱۱۷ کشور در زمره کشورهای دموکراتیک به حساب می‌آمدند.^{۲۸} نکته مهم آن است که این تغییرات با وجود سنت‌های متضاد طولانی، توسط تعداد زیادی از قوانین و نهادهای سیاسی، حقوقی و اقتصادی همراهی و ایجاد شده است؛^{۲۹} به عبارت بهتر هرچند در نگاه خرد، وجود نهادهای ضد توسعه هزینه‌های اصلاحات حقوقی را افزایش می‌دهد اما در طولانی مدت نمی‌توان گفت هزینه‌ها نسبت به سود و ارزش افزوده حاصل از اصلاحات بیشتر است.^{۳۰}

۱-۲- نظریات اقتصادی

به نظر می‌رسد ایجاد اصلاحات در ساختار نظام حقوقی بسیار هزینه‌بر است و هیچ کشوری نمی‌تواند بدون داشتن حداقل کافی از درآمد، دست به ایجاد ابتکارات حقوقی در جهت توسعه بزند. هدف مطالعات حقوق و اقتصاد نیز دستیابی به کارآمدی اقتصادی و افزایش مطلوبیت نهادها و قواعد حقوقی است و کارآمدی نیز در تعریف اجمالی به حد اعلی رساندن ثروت است.^{۳۱} این هزینه‌ها شامل موارد بسیار

هزینه‌های مادی و هم معنوی است؛ به گونه‌ای که در نظریات رادیکال وابستگی به مسیر، چنین کاری غیرممکن است.^{۲۷} مرحوم فروغی در خاطرات خود هنگام تصدی سفارت ایران در ترکیه می‌نویسد که آتاتورک به او گفته است من برای کشورم تاریخ می‌سازم. این جمله نشان می‌دهد آتاتورک به محدودیت راه توسعه در ترکیه آگاه بوده و خواسته است دستاویزی برای اقدامات اصلاحی در گذشته پیدا کند. برای مطالعه بیشتر در مورد اینکه چگونه در چین سنت بودایی تبدیل به ایدئولوژی توسعه شد نک: داریوش شایگان، آسیا در برابر غرب (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸).

28. Ibid, 33.

29. Ibidem

۳۰. البته باید اشاره کرد که به لحاظ فلسفی نمی‌توان قوانین و نظام حقوقی را علت تغییرات دانست اما همراهی تغییرات در مسیر توسعه با همراهی قوانین می‌تواند موضوعی برای تفکر راجع به این مسئله باشد. لنین اعتقاد داشت روند کنونی سرمایه‌داری مانع از تحقق جامعه پرولتاریا است و برخلاف مارکس معتقد بود جامعه کمونیسم خودبه‌خود روی نمی‌دهد و لذا مفهوم انقلاب را طراحی کرد تا بتواند زنجیره‌های سرمایه‌داری را بشکند. در اینجا لنین به اهمیت ساختار و نهادهای سرمایه‌داری پی برده است.

31. Martha T. McCluskey, Frank Pasquale and Jennifer Taub, "Law and Economics: Contemporary

زیادی است اما مواردی چون تربیت کارمند برای نهادهای حقوقی، تدوین و اجرای قوانین و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز سازمان‌های حقوقی در نگاه اول به چشم می‌خورد.^{۳۲} مارکسیست‌ها نیز با طرح اقتصاد به‌عنوان زیربنای همه مسائل اجتماعی، به این مسئله دامن می‌زنند. در واقع در این نظریات، حقوق چیزی جز حقوق روابط اقتصادی نیست و تمام حقوق مدرن در بستر اقتصاد سرمایه‌داری شکل گرفته است. روابط تولیدی در عصر مدرن به‌گونه‌ای است که به سیستمی برای ادامه حیات خود نیاز دارد و آن سیستم، حقوق و به‌ویژه مبانی حقوق خصوصی مثل مالکیت و قرارداد است. در این نظریات حقوق جنبه ثانوی و محافظه‌کار پیدا می‌کند و نه‌تنها اصالتی ندارد بلکه تاروپود آن در روابط تولیدی بافته شده است.^{۳۳}

اما به نظر می‌رسد ایجاد قوانین و نهادهای با کیفیت تا این اندازه منوط به ثروت و اقتصاد نباشد. «مقدار منابع قابل دسترس برای تأمین منبع مالی نهادهای حقوقی بیشتر به کیفیت نهادهای مسئول جمع‌آوری مالیات بستگی دارد»^{۳۴}. مالیات که یکی از منابع درآمد کشورهاست و در مقابل خدمات عمومی پرداخت می‌شود، می‌تواند آن مقدار سرمایه را که لازمه ایجاد تغییرات و اصلاحات حقوقی موردنظر برای توسعه است، تأمین کند. همچنین ایجاد نهادهای باکیفیت حقوقی در مواردی که هزینه زیادی نیاز ندارد. مسئله خصوصی‌سازی و واگذاری ارائه خدمات عمومی به بخش خصوصی و تشویق به سرمایه‌گذاری خارجی و ... همه راه‌هایی است که نشان می‌دهد کشورها در عمل بر این مشکل پیروز شده‌اند. حتی آمارتیا سن نیز که مخالف سرسخت تقدم اقتصاد و رشد اقتصادی است، معتقد است کشورهای فقیر می‌توانند با فرهنگ‌سازی درست، نهادهای حقوقی باکیفیت ایجاد و هزینه‌های آن را کاهش دهند.^{۳۵} در کشور برزیل، دولت این کشور با تعدیل کارمندان بخش عمومی و ذخیره ثروت ناشی از آن توانست برخی سازمان‌های مبارزه با فساد ایجاد کند.

با این حال نظریات تقدم اقتصاد بر حقوق جدی به نظر می‌رسند. شاید بتوان مسئله ثروت مورد نیاز جهت اصلاحات حقوقی برای نیل به توسعه را به‌گونه‌ای حل کرد اما چگونه می‌توان بدون هیچ‌گونه

Approaches”, *Yale Law and Policy Review*, 35, (2016), 298.

32. Daniel Koufmann and Aart Kraay, *Growth without Governance* (Washington: World Bank Institute and Development Research Group, 2002), 4.

۳۳. در قوانین اساسی، تصویب قانون بدون پیش‌بینی منبع مالی برای آن امکان‌پذیر نیست و حقوق اساسی متوجه این مسئله بوده است.

34. Davis and Trebilcock, Op. Cit. 34.

35. Amartya Sen, *Development as Freedom*, (New York: Anchor, 2000), 48.

منبع مالی و تنها از طریق سازکارهای حقوقی در جهت ایجاد توسعه گام برداشت؟ این مسئله که مربوط به بحران دانش^{۳۶} است که موضوع پژوهش حاضر نیست اما در اینجا می‌توان گفت این موضوع نشان از همان ماهیت روابط متقابل و درهم‌کنشی حقوق و توسعه اقتصادی دارد.

۱-۳- نظریات سیاسی

شکاکانی که رابطه حقوق و توسعه را با تمسک به تقدم اصلاحات سیاسی بر نهادهای حقوق نفی می‌کنند، معتقدند اصلاحات حقوقی و قضایی بدون وجود حداقلی از اراده سیاسی انجام نمی‌پذیرد. کیفیت نهادهای حقوقی نیز در نهایت بستگی به عمل قدرت سیاسی و علاقه آن به ایجاد نهادهای حقوقی در جهت افزایش رفاه کلی جامعه دارد.^{۳۷} حتی ممکن است همه شرایط فراهم باشد اما اراده سیاسی به سمت رانت‌های شخصی سوق پیدا کرده و سرمایه موجود نیز از دست برود.

برخی پژوهشگران معتقدند قدرت بازیگران سیاسی خارجی، سبب عقب ماندن کشورهای در حال توسعه شده است. برای مثال در برخی نظریات مرتبط با الگوی وابستگی چنین گفته می‌شود که قدرت مرکز و متروپل‌ها (یعنی جوامع توسعه‌یافته غربی) سبب تفوق سیاسی بر جوامع پیرامون (کشورهای توسعه‌نیافته) می‌شود که این عامل اصلی تعیین شکل نهادهای حقوقی در کشورهای وابسته است. همچنین آنها به جای تمرکز در اصلاحات حقوقی، بیشتر متوجه روش‌های ایجاد تغییرات اساسی در موازنه میان قدرت سیاسی و اقتصادی در جوامع توسعه‌نیافته هستند. برای مثال در برخی کشورهای شرق آسیا، به جای بازیگران خارجی دوران استعمار، حکومت‌هایی با سیاست‌های اقتصاد سوسیالیستی بر سرکار آمدند که این مسئله منجر به اصلاحات حقوقی به‌ویژه در نهادهای بازتوزیع ثروت شد.

در مجمع جهانی اقتصاد ۲۰۱۵ در داووس سوئیس، یکی از مسائل مهمی که به‌عنوان چالشی برای کشورها در زمینه توسعه عنوان شد، مسئله «رهبری» بود.^{۳۸} جیمز برنز^{۳۹} در کتابی به نام رهبری، آن را یک فرایند دوطرفه برای به حرکت درآوردن انگیزه‌ها و ارزش‌ها و منابع اقتصادی و سیاسی می‌داند. برخی مطالعات نشان داده‌اند در کشورهای شرق آسیا میان رهبران نظام اداری و رهبران سیاسی، تجاری و رهبران شرکت‌هایی که سرمایه آنها متعلق به حامیان مالی بیرون از شرکت است، پیوندی

36. Problem of Knowledge

37. Davis and Trebilcock, Op. Cit. 35.

۳۸. سعید عطار، مجید فرخی چشمه‌سلطانی و محمدتقی دلفروز، سمفونی توسعه‌یافته‌ها: نقش رهبری سیاسی در توسعه اقتصادی (تهران: نشر کویر، ۱۳۹۷)، از پشت جلد.

39. James M. Burns

زیادی وجود دارد و این پیوند روش موفق برای توسعه کشورهای این منطقه بوده است.^{۴۰} بنابراین نوع رابطه رهبران سیاسی در دولت با بخش خصوصی و کسب و کارهای تجاری خود الگویی حقوقی است اما طرفداران تقدم سیاست بر حقوق عقیده دارند این الگو و شکل حقوقی خود متأثر از اراده و نقش‌های بازیگران سیاسی است. نهادهای حقوقی حتی در سطح خصوصی با تصمیمات سیاسی شکل می‌گیرند و نهادهای حقوقی عمومی کاملاً متأثر از سیاست هستند تا جایی که حتی عنوان نهادهای سیاسی به جای نهادهای حقوق عمومی به کار گرفته می‌شود.

بیشتر نظریاتی که شرایط سیاسی را با تغییرات حقوقی در ارتباط می‌بینند، کمتر به نحوه شکل‌گیری قدرت سیاسی توجه می‌کنند بلکه بیشتر متوجه دامنه رقابت و تعارض برای کسب قدرت سیاسی هستند؛^{۴۱} اما در تحقیقاتی نیز نشان داده می‌شود که چگونه خود عمل بازار می‌تواند ثبات و بی‌ثباتی سیاسی را رقم بزند. عدم ثبات سیاسی ممکن است منجر به عدم ثبات حقوقی شود؛ اما در برخی موارد شاهد آن بوده‌ایم که قواعد و نهادهای حقوقی (حقوق خصوصی)، سبب جلوگیری از سوءاستفاده از قدرت شده است. برای مثال در حقوق ایران، قاعده ریشه‌دار تسلیط سبب شده است ادارات به هر بهانه‌ای حقوق مالکیت افراد را نقض نکنند و این خود سبب محدودیت قدرت و نوعی حرکت به سمت توسعه سیاسی محسوب می‌شود. همچنین در این زمینه باید توجه کرد پدیده فساد در کشورهای در حال توسعه که در قرن ۲۰ بسیار رایج بود، تنها محصول اراده سیاسی رهبران این کشورها نبود بلکه ساختار حقوقی به‌ویژه در حوزه قدرت سیاسی نقش‌آفرین بود و اراده سیاسی رهبران تنها با پاره‌ای اصلاحات حقوقی به‌ویژه با راهنمایی و دخالت نهادهای بین‌المللی به سمت مبارزه با فساد سوق داده شد.

۱-۴- نظریات فرهنگی

ماکس وبر در کتاب «اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری»، سرمایه‌داری را نتیجه فرهنگ پروتستان‌های کالونی می‌داند که اعتقاد به پاکیزگی روح از طریق جمع‌آوری و ذخیره طلا، منجر به ظهور روحیه سرمایه‌داری شد. از زمان ماکس وبر توجه به فرهنگ بسیار اهمیت پیدا کرده است اما تعریف آن مشکل به نظر می‌رسد. «هویت جمعی، ملت، نژاد، سیاست مشترک، تمدن، هنر، سبک زندگی، محصولات تولیدی انباشته‌شده، تشریفات»^{۴۲} مفاهیم متعددی هستند که بسیاری از فرهنگ‌شناسان با تمسک به

۴۰. همان، ۷۶.

41. Davis and Trebilcock, Op. Cit. 39.

42. Naomi Mezey, "Law as Culture", *Georgetown Law Faculty Publications*, 13, (2000), 35.

آن سعی در تبیین فرهنگ کرده‌اند. بسیاری از صاحب‌نظران عرصه توسعه تا چند وقت قبل با مسئله فرهنگ‌های غیرغربی همچون فرهنگی مانع برای توسعه برخورد می‌کردند^{۴۳} و تنها فرهنگی خاص را مناسب توسعه می‌دانستند.^{۴۴}

در رابطه با شکاکان به رابطه حقوق و توسعه، جبرگرایان فرهنگی معتقدند ایجاد نهادهای حقوقی مطلوب هنگامی رخ می‌دهد که عوامل و بنیان فرهنگی درست و مناسب وجود داشته باشد. در جایی که فرهنگ قبیله‌ای وجود دارد، حقوق و اصلاحات حقوقی نمی‌تواند تأثیری بر فرهنگ داشته باشد و خود در نهایت مغلوب آن خواهد شد. در یکی از تحقیقات انجام شده، نشان داده می‌شود که کشورهای که مذهب پروتستان در آنها بیشتر مورد توجه عموم است نسبت به کشورهای کاتولیک، حکومت‌های بهتری ایجاد کرده‌اند. دلیل آنها این است که در مذهب پروتستان کلیسا و دولت جدا هستند و این مسئله باعث نظارت و تعادل بیشتر در سطح حکومت می‌شود در حالی که در مسیحیت کاتولیک این‌گونه نیست. همچنین پروتستان‌تیسیم بیشتر فردگرا و کمتر سلسله‌مراتبی است که باعث بهبود در سیاست‌های حکومت می‌شود.^{۴۵} همچنین در تحقیق دیگری گفته می‌شود خصایص فرهنگی که با کامن‌لا پیوند برقرار می‌کنند، به آزادی فردی و رهایی از دخالت دولت در اقتصاد منجر می‌شود و در عوض فرهنگ‌هایی که به سمت سیویل‌لا رفته‌اند حقوق جمعی و فعالیت بیشتر دولت را خواستارند. این دسته از پژوهشگران قواعد و هنجارهای حقوقی را تابعی از فرهنگ ریشه‌دار جامعه تلقی کرده‌اند و بنابراین نمی‌توان اصلاحات حقوقی را امری جدی در جهت توسعه و به‌ویژه توسعه فرهنگی قلمداد کرد. به‌عنوان مثال امروزه با وجود آنکه بیمه‌های اجتماعی راهی مطمئن برای تضمین امنیت مالی و جانی اشخاص به شمار می‌رود، هنوز در کشورهای اقتصاد آزاد با بدبینی به این بیمه‌ها نگرسته می‌شود و بخش مهمی از این بدبینی نه به خاطر نظریات اقتصادی بلکه به دلیل فرهنگ عمیق فردگرایی آن است. اما این رویکردهای فرهنگ‌شناسانه نمی‌تواند قطعی باشد. ادعا آن است که فرهنگ موجود در یک جامعه، حقوق و روابط و نهادهای حقوقی را به نحو خاصی شکل می‌دهد اما نمی‌توان با قطعیت گفت

۴۳. فریدمن برای دفاع از سیاست‌های جهانی و یکسان توسعه، نام کتاب خود را «زمین صاف» گذاشت.

۴۴. دیوید لندز که یکی از افراد صاحب‌نامی است که در مجموعه «فرهنگ مهم است» دست به قلم شده، می‌نویسد: «حق با ماکس وبر بود. اگر بخواهیم یک درس از تاریخ توسعه اقتصادی بیاموزیم، آن است که فرهنگ همه تفاوت‌ها را ایجاد می‌کند».

45. Rafael La Porta, Florencio Lopez and Andrei Shleifer, "The Quality of Government", *The Journal of Law, Economics and Organization*, Oxford University Press, 15, 1(1999), 234.

روابط حقوقی هیچ‌گونه تأثیری بر فرهنگ‌ها ندارند. در تحقیقی که توسط گیلان هدفیلد انجام گرفته است، توضیح داده می‌شود تفاوت‌های فرهنگ حقوقی که به سیویل لا و کامن لا نسبت داده می‌شود قطعی نیست و می‌توان آنها را با عوامل نهادی مثل نحوه انتخاب قضات و آیین دادرسی در محاکم تبیین کرد.^{۴۶} توسعه برخی کشورهای شرق آسیا و جنوب خلیج فارس در نیم‌قرن اخیر به‌خوبی نشان داد اصلاحات حقوق در جایی که حتی فرهنگ‌های ضد توسعه وجود دارد قادر است نتایج شگرفی برای توسعه به ارمغان آورد. به هر حال آنچه در گفتار حاضر اهمیت دارد آن است که در جریان‌های اخیر توسعه، همگان به این نتیجه رسیده‌اند که فرهنگ از اهمیت بسیاری برخوردار است و بدون توجه به آن، سیاست‌های توسعه و همچنین اصلاحات حقوقی نمی‌تواند مؤثر باشد. همان‌گونه که ریچارد پیت عنوان می‌کند^{۴۷}، توسعه و مدرنیته در پیوندی اساسی با یکدیگر قرار دارند؛ بنابراین تمامی کنش‌هایی که «ریشه در فرهنگ قبیله‌ای و استبدادی»^{۴۸} دارند، اصول توسعه را دارا نمی‌باشند و بنابراین ضد توسعه قلمداد می‌شوند. روشن است که سنت تاریخی با فرهنگ قبیله‌ای متفاوت است و اتفاقاً می‌تواند در روند توسعه مؤثر باشد و چه‌بسا راهی جز توجه به سنت وجود نداشته باشد.^{۴۹} همچنین به نظر می‌رسد در مواردی مانند خرده‌فرهنگ‌های ضد توسعه، کشورهای با درآمد بالا توانسته‌اند از مجازات برای تغییر رویه استفاده کنند؛ اما به هر حال این راه‌حل موقتی است. مائو در چین با به‌کارگیری زور توانست بسیاری از خرده‌فرهنگ‌های چینی که دل‌بسته فرهنگ کهن بودایی بودند را نابود کند. قضاوت اخلاقی در اینجا مدنظر نیست اما آنچه مشخص است این کار تأثیر مهمی بر تغییر فرهنگ مردمان این کشور و توسعه اقتصادی سالیان آتی داشت.^{۵۰}

46. Gillian k. Hadfield, "The Levers of Legal Design: Institutional Determinants of the quality of Law", *Journal of Comparative Economics*, 36, 1(2008), 54.

اما باید توجه داشت که بحران و مشکل دانش با این مثال‌های نقض حل نمی‌شود و همچنان مسئله «تقدم» باقی است. مثلاً ماده ۹۶۰ قانون مدنی می‌گوید هیچ‌کس نمی‌تواند از خود سلب حریت کند؛ به عبارت دیگر موضوعات عبد و اماء را کلاً باطل اعلام کرد. حال سؤال این است که آیا قانون مدنی فرهنگ زمانه را تغییر داد یا فرهنگ و جو جامعه، قانون را مهیای چنین موضوعی کرد. پاسخ به چنین سؤالی عرصه سیمرغ است و جولانگه امثال نگارنده نیست.

47. Richard Peet and Elaine Hartwick, *The Theories of development* (New York: The Guilford Press, 2009), 103.

۴۸. سریع‌القلم، پیشین، ۲۷.

۴۹. تمایز این دو، کاری است بس دشوار که نیازمند دقت نظر فراوان است. در واقع یکی از وظایف اندیشمندان علوم انسانی، پالایش سنت است. کشورهایی که این مهم را به‌خوبی انجام دادند توانستند به جلوه‌های درخشان توسعه دست یابند. در نسبت میان حقوق و توسعه نیز توجه به این موضوع اهمیت دارد.

۵۰. برای مطالعه بیشتر نک:

۲- خوش‌بینان^{۵۱}

در مورد روابط حقوق و توسعه، گروه زیادی از اندیشمندان به نقش جدی حقوق و ساختارهای حقوقی و نیز حقوق دانان در فرایند توسعه توجه کرده‌اند و حقوق را به شیوه‌های مختلف یکی از عناصر اساسی در فرایند توسعه قلمداد می‌کنند و در مقابل نیز الگوهای خاصی از ساختارها و روابط حقوقی را مناسب برای دستیابی به توسعه می‌دانند. در این زمینه حداقل سه گروه را می‌توان شناسایی کرد:

اول گروهی که معتقدند ویژگی‌های خاص یک نظام حقوقی نقش مهمی در تعیین نوع نگرش آن به توسعه دارد. دوم کسانی که اصلاحات حقوقی مفید را امکان‌پذیر می‌دانند. حقوق دانان این گروه معتقدند که نظام‌های حقوقی در برخورد با تلاش‌های اصلاحی برای توسعه، تغییر می‌کنند. گروه سوم نیز کسانی هستند که حقوق دانان را قادر به تشخیص اصلاحات حقوقی می‌دانند که در نهایت سبب ارتقای توسعه می‌شود.^{۵۲}

شکاگان در استدلال‌های خود نقطه مشترکی را نشانه رفته بودند و آن مسئله استقلال دانش حقوق بود. در واقع اگر بتوان استقلال حقوق را از دیگر شاخه‌های معرفت ثابت کرد می‌توان قائل شد که حقوق می‌تواند به‌عنوان امری مجزا در امر توسعه در نظر گرفته شود. برای اثبات اینکه حقوق استقلال درونی دارد به روش‌های مختلفی می‌توان استدلال کرد. بسیاری از فیلسوفان حقوق بعد از کلزن^{۵۳} و متأثر از او درصدد برآمده‌اند حقوق را به‌عنوان معرفتی مستقل که روش و آثار خاص خود را دارد، معرفی کنند. بدون آنکه بخواهیم وارد استدلال فلسفی بشویم به سخن دیوید فریدمن که خود اقتصاددان است اکتفا می‌کنیم که در مورد تفاوت منطق حقوق با سایر دانش‌ها عنوان می‌کند: حقوق خود منطقی درونی و مجزا دارد که متفاوت با منطق اقتصاد یعنی کارایی و بهره‌وری اقتصادی است و آن منطق درونی، «عدالت» است.^{۵۴} این سخن فریدمن به نظر نگارنده استقلال منطق حقوق را به ظرافت نشان دهد. در این میان اقتصاددان و جامعه‌شناسان با تحلیل‌های آماری کمک کرده‌اند تا بتوان اطمینان حاصل کرد که حقوق با توسعه در ارتباط است. برای مثال در تحقیقاتی که توسط بانک جهانی انجام گرفته است نشان داده‌شده شاخص‌های توسعه مانند تولید ناخالص و نرخ مرگ‌ومیر اطفال و نیز نرخ سواد در

Lan Cao, *Culture in Law and Development: Nurturing Positive Change* (Oxford: Oxford University Press, 2016)

51. Optimistic

52. Davis and Trebilcock, Op. Cit. 5.

53. Kelsen

54. David Friedman, *Law's order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 5.

کشورهایی که شاخص‌های حقوقی مثل حکومت قانون را رعایت کرده‌اند بیشتر بوده است. در مورد خوش‌بینان به رابطه حقوق و توسعه بیش از سایر مکاتب، دو مکتب «فرمالیسم حقوقی» و «الگوی نوسازی»^{۵۵} مؤثر بوده‌اند و همین دو مکتب سبب ایجاد اولین موج مطالعات حقوق و توسعه در ۱۹۵۰ شدند. فرمالیسم «گرایشی در حقوق‌شناسی فلسفی است که بسیار وابسته به فرم متن است و با پیروی از چهارچوب‌های شکلی، عواملی مانند ظرف تاریخی ساخت اثر (قانون)، وضعیت یا هدف مؤلف از ایجاد اثر (قانون)، روح قانون، نتایج حاصله از قواعد قانونی و ... را در درجات بعدی اهمیت قرار می‌دهد».^{۵۶} در فرمالیسم، حقوق خاصیت پیش‌بینی‌پذیری پیشینی پیدا می‌کند و برخلاف رئالیسم حقوقی، الگوهای حقوقی پیش از اجرا نیز حقوق به حساب می‌آیند و می‌توان راجع به کارآمدی و صحتشان سخن گفت. در واقع اولین جنبش‌های حقوق و توسعه با بهره‌گیری از اصول فرمالیسم قائل به تأثیرگذاری حقوق بر توسعه شده‌اند. همچنین الگوی نوسازی که به‌عنوان یکی از الگوهای اصلی توسعه به شمار می‌آید اقتصاد جهانی را عامل مهمی در امر توسعه اقتصادی می‌داند و عنوان می‌کند که هر قدر کشورهای در حال توسعه با کشورهای صنعتی و پیشرفته ارتباط بیشتری داشته باشند و از فناوری و دانش و صنعت آنان بهره‌گیرند، فواید بیشتری نصیب آنان خواهد شد.^{۵۷}

در اینجا به‌طور مختصر سه نگاه اصلی در رابطه حقوق و توسعه در میان خوش‌بینان بیان می‌شود. باید توجه داشت هرکدام از این رویکردها به نقش حقوق و توسعه در دوره‌های خاصی از تاریخ توسعه در یک کشور بیشتر مورد توجه بوده‌اند.

۲-۱ - حقوق به‌مثابه ابزار توسعه

نگاه ابزاری به حقوق که پرطرفدارترین نگاه به حقوق بوده است حقوق را وسیله دستیابی به اهدافی می‌داند که در اقتصاد و سیاست تعیین شده است. این نگاه بیش از همه در میان سیاستمداران و اقتصاددانان جریان داشته است و اصالت را از حقوق گرفته است. در این نگاه حقوق به قانون و مقرر

۵۵. این الگو که مبتنی بر ارزش‌های لیبرال است، بیان می‌دارد که کشورهای در حال توسعه باید مدل توسعه غربی را الگو قرار دهند تا بتوانند ویژگی‌های اقتصادی کشورهای پیشرفته را اخذ نمایند. نظریه نوسازی به نقش عوامل داخلی تأکید دارد و توجه کمی به عوامل خارجی نشان می‌دهد. نک: دایانا هانت، نظریه‌های اقتصادی توسعه: تحلیلی از پارادایم‌های رقیب، ترجمه غلامرضا آزادارمکی (تهران: نشر نی، ۱۳۸۶)، ۱۰۷.

۵۶. عصمت گلشنی و سیدمهدی حسینی مدرس، «مقایسه اثر مکاتب تفسیری اقتصادی و فرمالیستی بر حقوق»، دانشنامه حقوق اقتصادی، (۱۳۹۴)، ۵۶.

۵۷. سرب‌القلم، پیشین، ۱۳۱.

فرو کاسته می‌شود و قانون در خدمت اهداف دیگر قرار می‌گیرد. در این نوع نگرش فرض بر آن است که قوانین و مقررات هنگام تصویب خنثی نیستند بلکه می‌توان با پیش‌بینی اهداف، قانونی مناسب با آن وضع کرد؛ به عبارت دیگر حقوق به قانون فرو کاسته می‌شود و آن نیز در خدمت اهدافی خاص وضع می‌گردد و با تغییر اهداف حقوق نیز دگرگون می‌شود.

تقریباً همه رویکردهای نظری و علمی حقوقی امروزی که در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ صورت‌بندی شده‌اند، حقوق را در اساس مسئله‌ای ابزاری توصیف می‌کنند.^{۵۸} از جمله این‌ها باید از تحلیل اقتصادی حقوق، مطالعات انتقادی حقوق، جنبش حقوق و جامعه و پراگماتیسم حقوقی نام برد که بر اساس نگاه ابزاری به حقوق ایجاد شده‌اند. مطالعات حقوق و توسعه نیز در بدو تأسیس با تأثیرپذیری از روح فرمالیسم و نظریه نوسازی کاملاً متأثر از این نگاه ابزاری بود. به بیان روشن‌تر پس از جنگ جهانی دوم، دخالت دولت‌ها برای بازسازی کشورهائشان سبب شد حقوق از نگاه سنتی که اصالت و منطقی جداگانه داشت تبدیل به وسیله‌ای جهت اهداف توسعه شود. به‌طور مثال دولت سیاست توسعه اقتصادی را برای افزایش بهره‌برداری از زمین انتخاب می‌کند و بنابراین علاوه بر تضمین حقوق انحصاری مالکیت، قوانینی وضع می‌کند تا از خرده کشاورزان حمایت کند. در اینجا هیچ تحلیل مستقلی جدای از سیاست وجود ندارد.^{۵۹} حقوق در این نگاه چهارچوبی برای اعمال کارآمد بروکراسی دولت و حکمرانی نهادهای بخش عمومی فراهم می‌کرد و قواعد حقوقی مسائل پیچیده اقتصادی را مدیریت می‌کرد. مستقل نبودن دانش حقوق در این نگاه به‌مانند شکاکان نیست بلکه عدم استقلال حقوق از نظر این دسته به خاطر ابزاری بودن حقوق است.

این نگاه توسط محققینی به کار می‌رود که اصلاحات حقوقی را همچون اجرای برخی اهداف توسعه‌ای مانند دستیابی به تولید بیشتر ناخالص داخلی می‌پندارند.^{۶۰} اما هرچند ابزاری بودن حقوق مورد اتفاق همه محققین این دسته است اما در نوع ابزار اختلاف نظر وجود دارد. این اختلاف نظر بیشتر مربوط به نقش دولت در توسعه است. در کشورهایی مثل کره جنوبی، سنگاپور و برزیل، پیش از دهه ۱۹۹۰ حقوق به شکل قوانین و مقررات به‌عنوان ابزار دخالت دولت در فعالیت‌های اقتصادی تلقی می‌شد. البته در همه این کشورها حقوق سنتی دامنه‌داری که روابط اشخاص را سامان‌دهی می‌کرد،

58. Brian Z. Tamanaha, *Law as Means to an End: Threat to Rule of Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 118.

59. Lee, *Op. Cit.* 3.

60. Maria Moto Prado, "what is Law and Development?", *Revista Argentina de Teoria Juridica*, 11, 1(2010), 3.

وجود داشت و آن بخش به دلیل عدم تداخل با مسائل توسعه، از نگاه ابزاری مصون ماند. در واقع نگاه ابزاری بیشتر دامن حقوق عمومی را گرفت.

۲-۲- حقوق به‌مثابه عنصر منفعل توسعه

هرچند عده‌ای این نگاه را نیز ابزاری قلمداد کرده‌اند^{۶۱}، اما با نگاهی دقیق‌تر به نظر می‌رسد که خود رویکردی جداگانه است. در این نگاه، حقوق به حکومت قانون فرو کاسته می‌شود و «حکومت قانون خودش یکی از اهداف توسعه است»^{۶۲}. حقوق دیگر فقط ابزاری برای دستیابی به سایر اهداف توسعه مانند توسعه اقتصادی و صنعتی نیست. حکومت قانون گرچه عنوان مشترکی میان بسیاری از رویکردهاست اما در زمینه حقوق و توسعه بیشتر با نتولیرالسم همراه شده است. در این رویکرد، حقوق، موضوعی بی‌طرف برای تضمین آزادی فردی و ایجاد محدودیت برای دخالت حکومت در اقتصاد و جامعه است. این نگرش بر حقوق خصوصی تمرکز دارد تا بتواند از مالکیت حمایت و تغییرات قراردادی را تسهیل کند^{۶۳}. این رویکرد که بیشتر مورد حمایت سازمان‌های بین‌المللی به‌ویژه سازمان تجارت جهانی بوده است، با تأثیرپذیری از اقتصاد بین‌الملل خواهان عدم دخالت دولت‌ها در امر تجارت است. از نظر این گروه حقوق تنها در قوانین خلاصه نمی‌شود بلکه نهادهای حقوقی نیز نقش برجسته‌ای در فرایند توسعه ایفا می‌کنند. با این حال اهداف اقتصادی به‌ویژه حفاظت از منطق بازار آزاد سبب شده است حقوق همچنان دانشی مستقل در جریان توسعه کشورها مغفول بماند.

۲-۳- حقوق به‌مثابه توسعه^{۶۴}

دستاورد بزرگ شکاکان آن بود که حقوق را متوجه ساحات دیگری از دانش بشری کردند. در این نگاه حقوق در ارتباط با توسعه و دارای تحلیلی جداگانه نسبت به سایر اهداف توسعه است. در دو رویکرد قبل تمرکز بر رشد اقتصادی بود اما در این رویکرد، حقوق با مفهوم توسعه انسانی روبه‌روست.^{۶۵} آر. پی. میسرا^{۶۶} در مقاله‌ای تحت عنوان «مفهوم توسعه، مشخصه‌های جامعه عقب‌افتاده»، توسعه انسانی

61. Ibid, 4.

62. Lee, Op. Cit. 4.

63. Moto, Op. Cit. 4.

64. Law as Development

65. خانم موتو معتقد است حقوق در این معنا با «توسعه یعنی آزادی» آمارتیا سن در ارتباط است اما به نظر نگارنده این گفته نمی‌تواند صحیح باشد زیرا توسعه مدنظر سن تنها یکی از نگاه‌های چندگانه به توسعه در عصر حاضر است.

66. R.P. Mishra

را متشکل از ۵ مفهوم می‌داند: افزایش رفاه مادی و اجتماعی، بهبود وضع اجتماعی مردم، افزایش امنیت، آزادی و فرصت‌های مناسب و مشارکت در امور محلی، منطقه‌ای و ملی و در نهایت توزیع ثمرات پیشرفت در میان گروه‌های مردم در مناطق مختلف یک کشور به صورت عادلانه.^{۶۷} حقوق در تمامی این اهداف خود هدفی مستقل محسوب شده و تنها ابزار یا بستر هدفی خاص نیست.

بنابراین در این رویکرد بحث ابزار بودن مطرح نیست بلکه مکانیسم پیچیده‌ای وجود دارد که در آن چگونگی تأثیر حقوق و توسعه بررسی می‌شود. مهم‌ترین وجه مشخصه این نگاه آن است که حقوق به قانون فرو کاسته نمی‌شود بلکه طیفی از قوانین، چهارچوب‌ها و نهادهای رسمی و غیررسمی را در برمی‌گیرد. در مکانیسم تأثیر حقوق و توسعه نیز عوامل متعدد نهادی در نظر گرفته می‌شود و تصویب قانون دیگر فرایندی ساده نیست بلکه قانون با انسانی در ارتباط است که نیازمندی‌های گوناگون دارد و بنابراین نیازمند تحلیل‌های فرهنگی و اجتماعی مختلف است؛ بنابراین در این نگاه حقوق و سیاست‌های حقوقی بر مبنای تحلیل نهادی و شرایط سیاسی و اجتماعی ارزیابی می‌شود و نمی‌توان پیش از این تحلیل و اجرای آن به طور قطع عنوان نمود که قوانین، برنامه‌های از پیش تعیین شده را به طور موفقیت‌آمیزی اجرا خواهند کرد.^{۶۸}

توسعه انسانی با وجود مخالفان سرسخت، مفهوم مسلط توسعه در قرن ۲۱ است و حقوق نیز تنها در صورتی می‌تواند به عنوان دانشی مستقل جلوه کند که در ارتباط با این مفهوم باشد. عنوان توسعه حقوقی که در سالیان اخیر مورد توجه قرار گرفته است معنای دیگر حقوق به مثابه توسعه است چراکه طبق این دیدگاه توسعه حقوق و نهادهای حقوق خود توسعه در معنای عام تلقی می‌شود و هرگونه توسعه در منطق حقوق خود بخشی از جریان توسعه در قرن ۲۱ است.

نتیجه‌گیری

اصطلاح «توسعه» یکی از مفاهیم تخصصی حوزه اقتصاد و سیاست است که بی‌تردید اگر نتوان گفت مهم‌ترین اما حداقل یکی از مهم‌ترین واژه‌ها در علوم انسانی است. شاید بتوان چنین ادعا کرد که در قرن حاضر همه فعالیت‌های علمی صورت گرفته در تمامی علوم در پی دستیابی به نوعی توسعه بوده است. توسعه امری متأخر است و دولت - کشورهای جدید که در ادبیات حقوقی آغاز آنها مربوط به پس

۶۷. آر. پی. میسرا، «مفهوم توسعه؛ مشخصه‌های جامعه عقب‌افتاده»، مجله جهاد، ۷۶، (۱۳۶۴)، ۱۲.

68. Moto, Op. Cit. 4.

از «معاهده وستفالی»^{۶۹} است، مبدأ فکر ایجاد رشد و توسعه در چهارچوب جغرافیایی خاص و برای ملت مشخص و توسط حکومتی است که توان اجرای برنامه و وضع قوانین در چنین چهارچوب سرزمینی را داراست.^{۷۰} اگوست کنت در ۱۸۹۳ ایده «قانون پیشرفت»^{۷۱} را مطرح کرد که طبق این عقیده تاریخ بشر تاریخ ضروری پیشرفت و توسعه است و همان‌گونه که علم، بشر را از جهل دوران گذشته آگاه کرد، علوم انسانی جدید نیز با بهره‌گیری از روش علمی، انسان را به نحو ضروری در مسیر خوشبختی قرار می‌دهد.^{۷۲} از سوی دیگر قدمت دانش حقوق گرچه به وسعت تاریخ آدمی است و حقوق دانان همواره در جهت اثبات استقلال منطق درونی حقوق تلاش کرده‌اند، با ظهور مفهوم توسعه و ایده پیشرفت در قرن ۱۷ علم حقوق مفهوم جدیدی به خود گرفت و هم‌زمان استقلال درونی خود را به نفع پیشرفت و توسعه از دست داد.

چنین دیدگاهی تا قرن بیستم ادامه داشت و حقوق دانشی ثانوی در نظر گرفته می‌شد که اقتصاد، سیاست و یا فرهنگ تعیین‌کننده چگونگی شکل‌گیری آن در هر جامعه بودند. شکاکان به رابطه حقوق و توسعه با توجه به سیطره ایده پیشرفت ظهور کردند و هدف آنها نه نفی اهمیت حقوق و قانون بلکه وابستگی آن به بسترهای دیگری بود که استقلال را از حقوق در فرایند توسعه سلب می‌کرد. در این دیدگاه به‌خودی‌خود حقوق به‌صورت یک‌طرفه از توسعه تأثیر می‌پذیرفت اما توان تأثیرگذاری بر آن را به‌صورت مستقل نداشت. آنچه اهمیت داشت میزان توان مالی یک کشور، اراده سیاسی رهبران و یا بستر فرهنگی مناسب برای توسعه بود و به همین دلیل گونه‌ای جبرایی و تعصب نسبت به توسعه در غرب ایجاد شد. حقوق دانان در قرن بیستم تلاش بسیاری در جهت بازگرداندن استقلال حقوق از سایر دانش‌ها انجام دادند و هرکدام از زاویه خاصی وابسته و ثانوی بودن حقوق را انکار کردند. ظهور کشورهای تازه توسعه‌یافته در سراسر جهان که با اصلاح ساختار حقوق بر مشکلات اقتصادی و فرهنگی غلبه کرده بودند نیز به آنان کمک کرد تا برای حقوق در فرایند توسعه جایگاه ویژه‌ای بیابند. در عین حال رویکرد شکاکان بسیار جدی‌تر از آن بود که به‌راحتی بتوان آن را رد کرد. به همین دلیل حقوق در این دوران تبدیل به ابزار یا بستری برای توسعه شد و حقوق خصوصی به‌ویژه قواعد مربوط به مالکیت و

69. Westphalia Treaty

۷۰. جفری کی، توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی یک تحلیل مارکسیستی، ترجمه فریدون تفضلی و حمید پاداش (تهران: نشر چشمه، ۱۳۹۶)، ۲۱.

71. The Idea of Progress

72. Jacobus A. Du Pisani, "Sustainable Development: Historical Roots of Concept", *Environment of Science*, 3, 2(2006), 84.

قراردادها تنها جهت تولید ثروت و یا حفظ بازار به کار گرفته شد.

تنها با ظهور مفهوم توسعه انسانی بود که حقوق توانست به‌عنوان دانشی مستقل و خطیر با منطق درونی خود یعنی عدالت جایگاه واقعی خود را در مطالعات توسعه به دست آورد. توسعه انسانی طیفی از مفاهیم متعدد را در برمی‌گیرد که هدف آن آزادی و خوشبختی نوع بشر است و همین موضوع سبب گسترش طیف جدیدی از دانش‌های حقوق به‌ویژه حقوق بشر و محیط زیست و تعدیل قواعد حقوقی بازار شد. به عبارت روشن‌تر گرچه مفهوم توسعه دانش حقوق را متزلزل و در معرض نابودی قرار داد اما خود توسعه با مفهوم جدید آن سبب اعتلای حقوق و رسیدن آن به جایگاه واقعی خود شد. توسعه انسانی مفهوم مرکزی مهمی است که حقوق و توسعه بر یکدیگر تأثیر متقابل می‌گذارند و بنابراین در آخرین تحلیل «حقوق به‌مثابه توسعه» در مطالعات توسعه مورد توجه قرار گرفته است که توسعه حقوق و نهادهای و ارزش‌های حقوقی را نه بستر بلکه عین توسعه قلمداد می‌کند و توسعه نیز هیچ‌گاه بدون حقوق توسعه‌محور محقق نمی‌شود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- سریع القلم، محمود. عقلانیت و توسعه‌یافتگی ایران، چاپ دوازدهم. تهران: فرزانه روز، ۱۳۹۰.
  - سو، آوین. تغییر اجتماعی و توسعه؛ مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، ترجمه محمود حبیبی مظاهری، چاپ دوم. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸.
  - شایگان، داریوش. آسیا در برابر غرب، چاپ سوم. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.
  - عطار، سعید، مجید فرخی چشمه‌سلطانی و محمدتقی دلفروز. سمفونی توسعه‌یافته‌ها: نقش رهبری سیاسی در توسعه اقتصادی. تهران: نشر کویر، ۱۳۹۷.
  - کی، جفری. توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی یک تحلیل مارکسیستی، ترجمه فریدون تفضلی و حمید پاداش، چاپ اول. تهران: نشر چشمه، ۱۳۹۶.
  - گلشنی، عصمت و سیدمهدی حسینی مدرس. «مقایسه اثر مکاتب تفسیری اقتصادی و فرمالیستی بر حقوق»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ۲۲، ۷ (۱۳۹۴)، ۵۰-۶۶.
- <https://doi.org/10.22067/le.v22i7.44981>
- میسرا، آر. پی. «مفهوم توسعه، مشخصه‌های جامعه عقب‌افتاده». مجله جهاد، ۷۶، (۱۳۶۴)، ۱۲-۱۵.
  - هانت، دایانا. نظریه‌های اقتصادی توسعه: تحلیلی از پارادایم‌های رقیب، ترجمه: غلامرضا آزاد ارمکی، چاپ پنجم. تهران: نشر نی، ۱۳۸۶.
- ب) منابع خارجی

- Cao, Lan. *Culture in Law and Development: Nurturing Positive Change*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Davis, Kevin E. and Michael J. Trebilcock. "The relationship between Law and Development: Optimists Versus Skeptics". *The American Journal of Comparative Law*, 56, 4(2008), 895-946. <https://www.jstor.org/stable/20454650>
- Du Pisani, Jacobus A. "Sustainable Development: Historical Roots of Concept". *Environment of Science*, 3, 2(2006), 83-96. <https://doi.org/10.1080/15693430600688831>
- Friedman, David. *Law's order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Green, Michael S. "Legal Realism as Theory of Law", *William and Mary Law Review*, 46, 6(2005), 1915-2000. <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol46/iss6/2>
- Hadfield, Gillian. "The Levers of Legal Design: Institutional Determinants of the quality of Law". *Journal of Comparative Economics*, 36, 1(2008), 43-73. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2007.10.002>
- Ingersoll, David A. "American Legal Realism and sociological jurisprudence: The Methodological Roots of a Science of Law". *The History of the Behavioral Sciences*, 17, 4(1981), 490-503. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(198110\)17:4<490::AID-JHBS2300170405>3.0.CO;2-A](https://doi.org/10.1002/1520-6696(198110)17:4<490::AID-JHBS2300170405>3.0.CO;2-A)
- Koufmann, Daniel and Aart Kraay. *Growth without Governance*, Washington: World Bank

Institute and Development Research Group, 2002.

- La Porta, Rafael, Florencio Lopez and Andrei Shleifer. "The Quality of Government". *The Journal of Law, Economics and Organization*, 15, 1(1999), 222-279. <https://www.jstor.org/stable/3554950>

- Lee, Yong-Shik. *Law and Development: Theory and Practice*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2019.

- McCluskey, Martha, Frank Pasquale and Jennifer Taub. "Law and Economics: Contemporary Approaches". *Yale Law and Policy Review*, 35, (2016), 297-308. https://digitalcommons.law.buffalo.edu/journal_articles/524

- Mezey, Naomi. "Law as Culture". *Georgetown Law Faculty Publications*, 13, (2000), 35-67. <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/317>

- Moto Prado, Mariana. "What is Law and Development?". *Revista Argentina de Teoria Juridica*, 11, 1(2010), 1-20. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1907298>

- Peet, Richard and Elaine Hartwick. *The Theories of Development*. New York: The Guilford Press, 2009.

- Sen, Amartya. *Development as Freedom*, First Anchor Books Edition, 2000.

- Stuteville, Rebekka and John Jumara. *the Annual Conference of the National Association of Schools of Public Affairs and Administration*, Las Vegas, Nevada, September 30-October 10, 2010.

- Tamanaha, Brian Z. *Law as Means to an End: Threat to Rule of Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

- Trubek, David and Alvaro Santos. *New Law and Economic Development: Critical Appraisal*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

This Page Intentionally Left Blank